

1945-1989 YILLARI ARASINDA DİN SOSYOLOJİSİ 1

Yazan : Prof.Dr.James A. BECKFORD

Çev. : Nuri TINAZ

1945-89 yılları arasında din sosyolojisine yapılan katkıların çeşitlilik ve zenginliğine aşına olan hiçbir kimse bunlar hakkında eleştirel, özlü ve gereği gibi yorum yapmanın kolay olabileceğini iddia edemez. Gerçekten bu konu, birçok nedenlerden dolayı yerine getirilmesi zor bir görevdir. makalenin sınırlı olmasına ilaveten makaleyi hazırlarken birçok güçlüklerle karşılaştım; bunlardan biri, din sosyologlarının çoğunluğu eserlerini kaleme alırken kullandığı dilden başka diğer dillerde yazılan çalışmaları değerlendirme zorluğu, diğeri ise, din fenomeni ve din sosyolojisindeki gelişmeleri birbirinden ayırma zorluğudur. Bundan başka bir diğer güçlük de, genel sosyolojiden kaynaklanan dinle ilgili arızî kavrayışlarla, din sosyolojisinin arasındaki sınırı belirleyen bir yolu bulma zorluğudur. Kayda değer bir durum da, teorik düşünceler tarahi hakkındaki yayınların çokluğuna rağmen, şumullü bir din sosyolojisi tarihi bulamayışım olmuştur. Eğer bu durum, din sosyologları arasında kendi alt disiplinleri hakkında bir ilgi azlığını ortaya çıkarıyorsa, bu 1945'lerde ve bundan hemen sonra yoğunlaşan din sosyolojisindeki gözle görülür ideolojik yaklaşımların, entellektüel açıklamaların ve materyellerin çok dağınık olması yüzündendir.

Yukarıdaki güç problemlere, bu çalışmanın içeriği üzerinde oldukça katı sınırlamalar koyarak cevap vermeyi tercih ettim. Örneğin, ne en

meşhur yayınların bir listesini derleyeceğim, ne de mümkün olduğu kadar yayınların ayrıntılı bir özetini çıkarmayı deneyeceğim. ² Hatta belli başlı katkıları yenilikçi bir biçimde bir araya getiren teorik bir sentez yazmak daha cazip olacaktır (karşılaştır Wuthow, 1988), yalnız bu geçen kırkdört yıllık sürede din sosyolojisi adına yapılan çalışma çeşitliliğini özellikle geçmişle ilgili bir araştırmada yazmak uygun olmayacaktır. Aynı şekilde, ulaşılan başarıların kronolojik bir değerlendirmesi de yeterli ölçüde ilginç olmayacaktır.

Bu araştırmada takip ettiğim plan, sosyolojik açıdan dini anlamak için yapılan teşebbüslerden kaynaklanan önemli sorunların, teorilerin, kavramların, konuların, bakış açılarının dergilerin ve belli başlı kurumların analitik bir incelemesini sunmaktır. Bu şu demektir; okuyacağınız çalışmayı zaman dilimlerine, linguistik ve ulusal sınırlara, teorik okullara ve deneysel uzmanlık gibi alt-bölmelere ayırdım. Aklımda devamlı bir soru tutmaya çalıştım; o da, Dinin Sosyolojik Anlaşılması II. Dünya Savaşı'ndan bu yana nasıl geliştiğidir? Bu, bana sadece kavramsal, teorik, deneysel, ve metodolojik konuları değil, aynı zamanda diğer sosyolojik uzmanlıkların karşılaştırmalarını ve genelde toplumu teorileştirme akımlarını ve dinin sosyolojik araştırmasını etkileyen kurumsal problemleri de bu çalışmaya dahil etme imkanı verir.

ORGANİZASYONLAR:

Günümüzde Din Sosyolojisi, entellektüel alan, akademik uzmanlık ve bir araştırmacı kadrosu olarak çok iyi gelişmiş olmakla birlikte, dinin sosyolojik yönleriyle ilgilenen öğrenciler için 19540'ların ortalarında sosyal ve kurumsal çerçevenin gelişmemişliğini unutmak oldukça kolaydır. Sosyoloji klasiklerinin *Altın Çağı (Golden Age)* olarak nitelendirilen 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarında gerçekten bazı örnek çalışmalar verilmiştir. Ancak bunu, birkaç sosyal bilimcinin, *Marx, Weber, Tönnies, Simmel, ve Tröeltsch* gibi sosyologların görüşlerini izlediği uzun bir kısır dönem takip etmiştir (*Beckford, 1989*) ³ Buna karşılık pekçok sosyolog, özellikle *Halbwachs* ve *Mauss* Durkheimci perspektifte ayrıntılı bir şekilde

durmuşlardır.

Modern din sosyolojisinin birçok ülkede kurumlaşmasının baş nedeni, değişik yollarla dini kurumlara bağlanma eğiliminde olan ve uzman olmayan din araştırmacılarının (*Lay scholars*), kilise yöneticilerinin ve mesleğe ait sosyologların bağlılığından kaynaklanmaktadır. ⁴ Bu açık gruplaşmalar (*Cofessional groupings*) 1940'larda giderek güçlendi, halbuki bana göre onların eğilimleri, dinin metodolojik olarak incelenmesi veya dinin toplumsal yapı ve süreçlere olan katkısı doğrultusunda olduğu kadar, sosyolojik bilginin şartlarını iyileştirme amacıyla kullanılmasına yönelikti. Buna *American Catholic Sociological Society (ACSS)* ile *CISR (Catholic Institute for Socio-Religious Research)* 'ı meydana getiren gurubu örnek olarak gösterebiliriz. Aynı örüntüyü, 1953'de *Social Compass*'ın yayına hazırlandığı önce Hollanda'da (*Godijn ve Hautart, 1983*) ve daha sonra İspanya'da görmek mümkündür (*Estruch, 1976*).

Farklı bir örüntü, Fransa, İngiltere ve bazı ülkelerde ortaya çıktı. Bu ülkelerde, daha az reformist bakış açısına sahip dine ilgi duyan sosyolog, antropolog, felsefeci ve tarihçiler arasında çok güçlü olmayan bir fikir birliği 1950'lerde oluşmaya başlamıştır. Örneğin *Groupe de Sociologie des Religions*'ın entellektüel faaliyetlerinin odak noktası, *Social Compass*' dan oldukça daha az iyimser ve uygulamalı olmuştur (*Desroche, 1965*). Aynı şey, ismi uygulamalı bir izlenim veren *Association Française de Sociologie Religieuse* için de geçerlidir. Buna ilaveten, Fransız ekolünün karşılaştırmalı ve tarihsel bakış açısı, dinin sosyolojik analizini, diğer insanı ve sosyal bilimlerden daha geniş bir kontekste oturtma eğilimi göstermiştir. (*Desroche ve Séguy, 1970*) ⁶ *Religionssoziologische Arbeitsgemeinschaft der Deutschen Gesellschaft für Soziologie* örneğinde olduğu gibi, Almanların savaş sonrası takibeden dönemde din sosyolojisine yaptığı formatif katkılar, konu ve kavrayış itibarıyla aynı ölçüde eklektik idi (*Wach, 1944, 1945; Menshing, 1947*).

Bütün bunlardan başka, dinin salt sosyolojik yönlerinin daha sınırlı bir yoğunluk içerisinde ele alınması, önce üniversite programlarında ve daha sonra mesleki dernek ve dergilerde yer alması ile Amerika Birleşik

Devletleri'nde olmuştur. (Moberg, 1966 a). Daha özel ve metodolojik olarak kompleks din sosyolojisi, büyük ölçüde muayyen bir anlayıştan kaynaklanmıştır; Öyleki, bu anlayış da normatif ve yapısal (structural) fonksiyonalist bakış açıları, dini ya ayrı bir sosyal kurum ya da her insan toplumunun düzenliliği ve bekası için farklı fonksiyonlara sahip belirli sosyal organizasyonlar olarak algılamışlardır (bakınız Nottingham, 1954; O'Dea, 1966). Bu anlayış, dinin yalnız sosyal ve toplumsal yönlerinin sosyolojik amaçlar uğruna kendi tarihi, kültürel ve politik ortamlarından nispeten nasıl soyutlandığını gösterir. Bu arada, sosyolojinin Amerikan Protestan mezheplerinin yönetim birimlerinde ve piyasa araştırmalarında kullanılması disiplinle ilgili uzmanlığı daha da güçlendirmiştir.

Köklerini 1930'larda Chicago çevresindeki araştırmacıların seminer toplantılarında bulan *The Religious Research Association (RRA)* Amerikan protestanlığında metod ve kiliseye eğilimli araştırmacılar için bir forum olarak önemli bir rol oynadı (Hadden, 1974). *American Catholic Sociological Society*, nihayet Roman Katolik araştırmacılar için benzer bir rol oynamaya başladı; ama söz konusu dernek, daha çok 1938'deki ilk dönemlerinde Katolik Sosyal Siyaset tartışması için bir forum idi. Roman Katolik Kilisesi sosyolojisine ilgi, 1950'lerin ortalarına kadar belirgin bir nitelik kazandı. 1970'de, *Association for the Sociology of Religion (ASR)*'nin *American Catholic Sociological Society*'den bağımsız bir dernek olarak ortaya çıktığında, Katolik Sosyal Siyaset ve Katolik Kilisesi'nin problemleri üzerindeki hassasiyet, din sosyolojisindeki entellektüel problemlerle ilgili, herhangi bir mezhebe bağlı olmayan ve daha teorik bir ilgi ile gölgelenmiştir.

Buna karşılık, *Committee for the Scientific Study of Religion* (daha sonra 1955'de *Society for the Scientific Study of Religion (SSSR)* olmuştur), teori ve deneysel araştırmaya dengeli bağlılığı ile tam bilimsel ve bağımsız bir kurum olarak 1949'da ortaya çıkmıştır. Söz konusu bu komitenin disiplinler arası ethosu (özellikleri), sadece Paris'deki *Groupe de Sociologie des Religion* ile Quebec (Kanada)'deki Laval Üniversitesi'ndeki araştırmalar tarafından paylaşılır. Çok sayıda artan yabancı üyeleri (overseas members) olmasına rağmen, SSSR, RRA ve

ASR gibi dominant bir Amerikan organizasyonu olarak kalır ve bu yüzden oldukça ABD'nin etkili dini organizasyonları ile yüksek öğretim sisteminin kaynaklarından yararlanabilir. *American Sociological Association* (Amerikan Sosyoloji Derneği)'da dine ait hiçbir bölümün olmayışı, diğer Amerikan Kuramlarına daha fazla güç vermekten başka bir şey yapmamıştır. Diğer yandan, Uluslararası Sosyoloji Derneği (*International Sociological Association*)'ın 22. Toplantısı'nda, Din sosyolojisinin bu gibi kaynaklara güvenmediği ve 1950'li yılların sonlarında ortaya çıkmasından bu yana dört yılda bir yapılan sosyoloji kongrelerini destekleyemediği ve bir dergi yayımlayamadığı dile getirilir. ⁸ Kısaca, değişik açılardan din ile ilgilenen dindar (confessional) ve mesleki grupların din sosyolojisi ile alakalı özel bir ilgi ortaya koymaları uzun bir zaman almıştır.

DERGİLER: (JOURNALS) :

Bu mesleki disipline ait gelişmeler, periyodik yayınların alanına yansıtılmıştır. *Social Compass*, 1953'de ortaya çıktıkta, fakat 1960'ların başına kadar KATOLİK karakterini kaybetmemiştir. Her iki dergi de *Archives de Sciences Sociales des Religions* ve *Journal for the Scientific Study of Religion*, disiplinler arası ilişki kurma karakterlerini korudular. 1965'de *American Catholic Sociological Review*'ün *Sociological Analysis*'e dönüşümü, dindar (confessional) bir statüden mesleki (professional) bir dergi konumuna geçişi önemli bir değişikliğe işaret etmiştir. İtalyan *Sociologia Religiosa* dergisi 1960'ların başlarında ortaya çıktı, yalnız bu dergi verimli olamamıştır. Aynı şekilde, kısa ömürlü olan *Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie* (1965-1973) dergisi, Kuzey Amerika'da *Journal for the Scientific Study of Religion*'ın kuruluşundan kısa bir zaman sonra din hakkında sosyolojik araştırmanın hızla artmasına katkıda bulunurken, Avrupa'da söz konusu dergi özellikle sosyolojik makaleler için uygun bir ortamı yaratmayı veya etkili olmayı başaramamıştır. *Sociological Yearbook of Religion in Britain* (1968-1975) dergisi, kısa zamanda gelişti ve daha sonra tıpkı İngiliz yüksek öğretimindeki sosyolojisinin konumuna bağlı olarak önemini yitirmiştir.

Annual Review of the Social Sciences of Religion (1977-1982) dergisi de, Avrupa'da din sosyolojisi için hiç bir dini eğilime bağlı kalmadan (anon-confessional) bir alan oluşturmada diğer kısa ömürlü bir girişimi temsil etmiştir. İtalyan *Religione e Societa* dergisi de, bunun en yeni örneğini oluşturmaktadır.

Kuzey Amerika'da, *Sciences Religieuses*, *Review of Religious Research*, *Journal for the Scientific Study of Religion* ve *Sociological Analysis* gibi periyodik dergilerin sürekli gelişiminin aksine, Avrupa'da ise, *Archives de Sciences Sociales des Religion* ve *Social Compass*'in nisbeten düşük trafiği ile diğer dört derginin başarısızlığı takip etmiştir. Buna ilaveten son zamanlarda Amerikan Yayınevleri din sosyolojisi alanında birkaç yeni kitap serilerine ve yıllık yayınlarına başlamışlardır. ⁹ Garland Press ve Greenwood Press gibi yayınevleri ilgili konularda geniş biyografiler yayınlamaya devam etmektedirler. Birçok computerize edilmiş bilgi bankaları (databases), bültenler ve tanıtım kitapları (press digests) günümüzde Kuzey Amerika'da din hakkındaki sosyolojik bilgiyi yaymaya yardım etmektedirler.

Diğer yandan, gittikçe artan satılabilir birkaç dergi ve kitap serilerinin takviyesinin, aynı öneme haiz bir fenomeni örtmesine izin verilmemelidir. Bununla, genel sosyoloji dergilerinde, din sosyolojisinin alanı ile ilgili makalelerin sıklığının azalmasını kastediyorum. Din sosyolojisi ile ilgili makaleler, örneğin *American Journal of Sociology*, *Revue Française de Sociologie*, *Canadian Journal of Sociology*, *Kölner Zeitschrift für Soziologie* ve *Rassegna Italiana di Sociologia* gibi genel sosyoloji dergilerinde çok nadir görünmektedir. Bu durum, din sosyologlarının kendi çalışmalarını yayımlamak için uzmanlık dergi ve koleksiyonları tercih etme eğilimini yansıtabileceği gibi, buna karşılık olarak din hakkındaki makalelerin yayımını tavsiye bazı sosyologların kısmen bir isteksizliğini de yansıtmaları mümkündür. Sebep ne olursa olsun bu, bizim mesleki uzmanlığımızla bağdaşmayan bir durumdur. Aynı zamanda, din sosyolojisinde fotoğraf, video ve film gibi görsel araç ve gereçlerin kullanımıyla ilgili az sayıda girişimin olmuş olması anlamlıdır. Görsel Sosyoloji diye adlandırılan sosyoloji türünün, popüleritesi artmasına

karşılık, bilimsel ve populer düzeylerde din sosyolojisi üzerindeki etkisi az olmuştur.

Neticede benim izlenimim, din sosyolojisi programlarına kayıtlı öğrenciler birçok ders kitapları ve edit edilen okuma metinlerine ulaşmış olsalar da, bu çeşit programların muhteva ve planları hakkında çok az şey bilinmektedir. 10 Konunun öğretimine dair *American Sociological Association (American Sosyoloji Derneği)* nin yıllık toplantılarında ara sıra yapılan seminer çalışmaları hariç, öğretim ile ilgili sorunları tartışmak için mesleki toplantılar düzenlenmesi nadirdir. Alt bir disiplin olarak Din Sosyoloji, kendi akademik konum ve prosüdürleri hakkında nispeten ilgisiz bir tutum içinde (un-self-reflexive)dir. Metodolojik kural ve tekniklerin azlığı, söz konusu alt disiplinin akademik konumuna olan düşük düzeydeki ilgiye katkıda bulunmuştur.

Özetle, Kuzey Amerika'daki dergiler gelişmeye devam ederken, Avrupa'daki dergiler ise inişli-çıkışlı bir görünüm arz etmiştir. Dahası din sosyolojisindeki başarılı dergiler, iyi makaleleri genel sosyoloji ile ilgili dergilerden başka yöne çekebilmişlerdir.

ULUSLARARASI BAKIŞAÇILARI: (INTERNATIONAL PERSPECTIVES) :

K. Dobbelaere (1968), yirmi yıldan fazla bir süreden beri Amerikan sosyologlarının din ile diğer sosyal kurumlar arasındaki ilişki üzerinde ilgilenme eğiliminde olduklarını gözlemlemiştir. Oysa onların Avrupalı meslektaşlarının ise, daha çok kiliseyle ilgili sosyal problemlerle ilgilendikleri görünmüştür. Diğer yorumcular ise, Amerikan eğiliminin deneysel yaklaşımlara, Avrupalı eğilimin ise teorik, felsefi ve tarihi yaklaşımlara meyyal olduğuna dikkati çekmişlerdir (*Moberg, 1966 b*). Bu uluslararası geniş iş bölümü, bugün hâlâ gözlemlenebilir. Yalnız aradaki bu sürede iki eğilim (Amerikan ve Avrupalı) arasında belli ölçüde karşılıklı ama eşit olmayan etkileşim olmuştur. Bununla beraber benim tahminim, etkileşim yönününün Batıdan->Doğuya doğru daha fazla olduğu ve zikredilen bu etkinin, 1960'ların ortalarından bu yana İngilizce konuşan Kanada ve

İngiltere'den çok sayıda bilimsel katkılarla artmış olmasıdır. Bundan başka, Avrupadaki din sosyolojisinden haberdar olma düzeyinin Amerikan sosyologlar arasında oldukça düşük seviyede olduğu kanısına vardım. ¹¹

Bununla beraber, atlantik-ötesi etkiye sahip egemen akımlar, sosyolojik aktivitenin daha açık uluslararası numunesinin sadece bir örneğidir. Aynı derecede önemli bir gelişme de, 1970'lerin başından bu yana din sosyolojisine Japonların gittikçe artan katkılarıdır. (*Yanagawa ve Abe, 1977*). ¹² Çok sayıda uzmanlar olmamasına rağmen, Latin Amerika'da, özellikle Brezilya'daki (*Deelen, 1967*) din sosyolojisi, cazip bazı araştırma problem ve analizlerini ortaya çıkarmıştır (söz konusu bu problem ve analizler, bazı durumlarda FERES- *International Federation of Institutes for the Sociology of Religion*'in ortaklığıyla, bazı durumlarda da Fransız ve Belçikalı araştırmacıların katkılarıyla gerçekleştirilmiştir). Aynı ölçüde cazip ve gittikçe deneyimleşen araştırma, günümüzde Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkmaktadır. Ana problem, Devlet Sosyalizmin şartları altında dini bilinç ve uygulamanın devam etmesi olmayıp, bundan daha önemlisi resmi ideolojilerle yan yana dini bilinç ve kurumların oynayabileceği rolün türüdür-bkz. *Archives de Sociales des Religions* 61(1), 1988. Buna kıyasla, dinin sosyolojik incelenmesi, Sri Lanka (*Houtart, 1967; Gombrich, 1971*) ve Güney Afrika Cumhuriyeti (*Reinders ve Welz, 1972*) hariç, Güney Asya ve Afrika'da 1960'lardan beri önemli gelişme belirtileri gösterememiştir. Hindistan dinlerinin durumu ise, özellikle antropolojik perspektifler ve problemlerin üstünlüğü ile ilgi çekicidir. ¹³

Farklı milletlerin kültür ve toplumlarındaki belirli dini fenomeni değerlendirirken, pek çok ülkedeki din sosyologlarının çalışmalarını farklı ve özel yollarla geliştirmeye yönelmiş olmaları sürpriz bir durum değildir. Örneğin, İtalyanlar karakteriktik olarak Katolisizmin politik müdahalelerine, Japonlar Folk Dinlerine ve Yeni Dini Akımlara (folk religion and New religions), İskandinav bilim adamları Populer ve Folk dinlerine, Hollandalı ve Belçikalılar Ruhban Sınıfına, Almanlar Kilise organizasyonuna, Fransızlar da teorik fikirlerin tarihine ve Ecumenism'e* karşı duyarlıdırlar. ¹⁴

Amerikanların, din ile diğer sosyal sistemin birimleri arasındaki fonksiyonel çalışmalara eğilimlerinin günümüzde öncekinden daha az olduğu görülmektedir (*Schreuder, 1966, s. 210-11*). ama genel teorik konulara olan İngiliz eğiliminin ise, temelde iştirakçinin gözlemine dayanan deneysel çalışmaların katkısıyla 1960'lardan bu yana azalmamıştır (*Martin, 1967*).

Şu halde, bir dereceye kadar, din arasındaki karşıt milli farklılıklar devam ederken, aynı zamanda ilave bir farklılaşma süreci son on yılda hız kazanmıştır. Burada, din sosyolojisinin aktivitesinde artan hacme ilaveten, giderek çoğalan ve çeşitlenen uzmanlaşmayı kastediyorum. Örneğin, din sosyolojisi, sağlık, hastalık ve eğitim sosyolojisi gibi hızlı ve yaygın olarak gelişmemesine karşın, uzmanlık alanımız ile ilgili (din sosyolojisi) yayınlar hâlâ etkili bir oranda artışı ve uzmanlaşmaya doğru olan eğilimi göstermektedir. Bu alandaki bilgi birikimi, alana yeni girmiş birinin gözünü korkutabilir. Bilimsel aktivitenin diğer alanlarında olduğu gibi, giderek uzmanlaşan bilgi hacmi, aşırı derecede gelişmiş ve onun yayılması daha etkili olmuştur. Birçokları din sosyolojisinin, sosyolojinin diğer bölümlerinden tecrit edilmesini (insulation ve isolation) oldukça endişe ile karşılar (*Beckford, 1985*), bazılarının da bu aşırı bilgi birikiminden şikayet etmesi mümkündür (*Laeyendecker, 1984*).

Bundan başka, sosyolojik anlayışların, ilahiyat, kilise tarihi ve dinler tarihi gibi komşu alanlarda tedrici olarak kabul görme gerçeği, din sosyolojisinin, sosyoloji ve diğer sosyal bilimler arasındaki statüsünü yükseltmiş gibi görünmemektedir. Örneğin, bizim uzmanlık alanımızla (din sosyolojisi) ilgili fonun, diğer sosyolojik araştırma alanlarına harcanan fona nisbeten, 1960'lardan bu yana artıp artmadığı sorgulanabilir. Diğer sebepler arasında, din sosyolojisindeki araştırma fonlarının izafi azlığı ortadadır. Bu dinin, bir kurum olarak ekonomik gelişmeye ve Devletin kontrol fonksiyonlarına doğrudan az bir katkıda bulunuşu yüzünden araştırma fonuna uygun bir konu olarak görülmemektedir. Başka bir nedenle, kültürel olarak yoğun ve din olarak çerçevelenen bir fenomen içinde karşıt-milli araştırma tutumlarının tabii güçlükleriyle bağlantılıdır.

KONULAR ve KAVRAMLAR : (THEMES and CONCEPTS)

Din sosyologlarının din teriminin anlamını tartışmaya devam etmeleri, onların kavramsal özerklik ve başarı iddialarına doğru sağlıklı bir skeptisizmin bir işaretidir (*Hervieu-Leger, 1987*). Söz konusu tartışma, antropoloji, din araştırmaları ve dinler tarihi gibi alanlarda daha fazla uzatılmamış ve yoğun olmamıştır. Ama din sosyolojisi, kendisinin birçok pratisyen araştırmacılarıyla, özellikle anket çalışmaları ve diğer dini tecrübe araştırmalarıyla bağlantılı olarak, deneysel araştırma gayeleri için, kavramı (the meaning of religion) incelemeyi sürdürmesi, yoğunluk yönünden onun diğer bilim dallarından farklı olduğunu göstermektedir. Gerçekten dinin boyutlarına ilişkin araştırma, özellikle ABD'de kendi kapasitesiyle herşeyi değerlendirmenin sosyolojik araştırmanın bir saygınlığı olarak farzedildiği 1960'larda bir moda heline geldi. Dinin çok boyutluluğuna ilişkin çalışmalar ile din kavramını sadece bağlılık konularıyla (matters of commitment) sınırlamak isteyen eğilim arasında kuvvetli bir bağıntı vardır. bu süreçte, dinin kollektif bir fenomen olarak toplumsal ve kültürel önemi büyük ölçüde görmezlikten gelinmiştir. Dinin yalnız izole (tecrit) edilmiş bireylerin inanç ve sözlü tutumlarına ilişkin yapılan bir araştırma, büyük ölçüde ferdi din veya daha doğrusu kişisel kimlik, duygu ve mizaca dayanarak tanımlanan dindarlığın kanıtını ortaya çıkarmış olması süpriz değildir.

Beklenilenin aksine, umumi, alışılmış, yaygın, gizli, populer ve gayri resmi din olarak çeşitlenen yeni ilgi, 1970'lerden önce kilise eğilimli din sosyolojisinin birçok örneğinde verimli bir yeniliğe işaret ederken, dinin sınırlı özelleşmiş kavramlarına doğru olan eğilim ise, bilfiil desteklenmemiştir. Dinin bu oldukça farklı ve gizli görünümüyle ilgili ortaya çıkan bulgular, bütün belirsizlik ve iç tutarsızlıklarına rağmen, inanç, duygu ve ortaklaşa değerlerin varlığını ve önemini belgelerle bilfiil isbat etmiştir. Bununla beraber sözkonusu durum, kollektif anlam ve hatta fiil için bir esas temsil ediyor gibi görünmektedir (*bkz. örneğin Pace, 1987; Cipriani, 1989*). Bu örneğin sosyologların, hac konularına (*bkz. Social Compass, 29 (1), 1982*), II.Vatikan Konsoli'ne karşı Laity

(papazın dışındaki halk)'nin gösterdiği yüksek derecedeki tepkisine ve sonuç olarak mahkemedен çıkan bildirilere verdikleri dikkate yansıtılmıştır.

Buna karşı, modern toplumların hâlâ dini değerlerle yönlendirilmesi sürerken, hatta kurumsal farklılaşma süreci, dini organizasyonları açık şekilde sınırlamasına karşın, normatif fonksiyonalistlerin kanaatından kaynaklanan Amerika'nın büyük ölçüde **Sivil Din (Civil Religion)**'le meşguliyeti hayli tamamlanmamış işe (unfinished business) bir dönüşü temsil eder. **Sivil Din**, modernliği kendi zararlı unsur ve eğilimlerinden kurtardığı farzedilen hakiki ve sembolik bir mekanizmadır. **Sivil Din** belağatının ideolojik etkilerini analiz etmek hâlâ kayda değer olmasına rağmen, sivil dine ilişkin tartışma, normatif fonksiyonalist çerçevenin dışında az bir öneme sahiptir.

Diğer yandan gerçek gelişme, din-politika, hükümetler-din, kilise-devletler arasındaki kompleks ilişkilerin sosyolojik anlayışında olmuştur. (bkz. *Robbin ve Robertson, 1987*) 1960'lardan 15 önce, bu gibi din tartışma konuları açık olarak görünmezken, daha sonra sosyolojik literatür içinde artarak göze çarpar bir yer işgal etmeye başlamıştır. aslında sözü edilen konular, fonksiyonalist bir açıdan modernizasyon ile ilgili çok yönlü tartışmalarda ve daha sonra fakirlik, çevresel bozukluk, savaş ve nükleer güç gibi konulara karşı yürütülen sivil hak ve kampanya mücadeleleri bağlamında önemli olmuşlardır. Son zamanlarda, din ve politika konusuna bazı marksistler ve kültür muhafazakarlarının daha fazla önem verdiği görülmüştür. İslâm toplumundaki politik heves ve istikrarsızlıklar, Hindistan, Kuzey İrlanda, İsrail ve Sri Lanka'daki din temelli karışıklıklardan geri kalmayacak bir şekilde bu ilgiyi büyük ölçüde körüklemiştir. Fakat aşağı Sahra Afrikası, ABD ve Latin Amerika'daki devlet ve dini organizasyonlar arasındaki gergin ilişkiler dikkati çekmiş, bu yüzden modern dinin halk nazarından düşüşüne ilişkin kabul görmüş düşünceleri sorgulamaya çağırılmaktadır. Dünya milli-devletler sistemindeki dinin önemine dair tartışmalar yeni bir ilgi odağını ortaya çıkarmaktadır. Bu, din ve kuvvet arasındaki yakın çağrışma artan duyarlılığın bir delilidir (*Beckford, 1983*).

Din sosyolojisinde ortaya çıkan birçok yeni konular, resmi ve kurumlaşmış din ilgilerinden başka yöne doğru oluşan esaslı bir değişikliği yansıtırlar. Bir yandan onlar, dinin fragmentasyonuna (*Bibby, 1987*), diğer yandan da, günümüzde dinin sosyal öneminin resmi dini kurumların dışına çıktığına ilişkin sosyologlar arasında oluşan kanaata işaret ederler.

Kısmen fenomenolojik ve linguistik etkilere karşılık olarak, örneğin din değiştirme-ihtida (*conversion*), katılım (*recruitment*), dinden dönme-irtidat (*apostasy*), gruptan ayrılma (*disaffiliation*) gibi konular, 1960'ların sonlarında mezhepçi gruplar (*secterian groups*), kilise ve cult* akımları araştırmalarında ön plana geçmiştir. bu uzmanlaşan alan araştırmaları, sosyolojik teorinin değişen şekillerine paralel yönlerde gelişmiştir. Bir dereceye kadar mahrumiyet veya engellenme psikolojilerine dayalı deterministik yaklaşımlar, mürtedler (*apostate*), din değiştirenlerin yaratıcı hayali (*creative image of converts*) ve daha aktif olanın lehinde olan yorumcu stratejilere izin vermiştir (*Barker, 1984; Snow ve Machalek, 1984; Richardson, 1985*), Aynı derecedeki mikro-sosyolojik yoğunluk, ana hatlarıyla aynı zamanda Anglo-Sakson ve Fransız sosyolojisinde gelişen günlük yaşamın yapıları hakkındaki çalışmalarda da ortaya çıkmıştır. Yalnız önceki (Anglo-Sakson) analitik felsefedeki gelişmelerde ortaya çıkarken, sonrakinin (Fransız) köklerine tarih çalışmalarında rastlamak mümkündür. Bunların her ikisi de dinin açık olmayan (*implicit*) ve popüler araştırmalarında malzemelerini bulmuştur.

1970'lerde birçok yeni dini akım ve gençlik dinlerinin (*New Religious Movements or Youth Religions*) ani ortaya çıkışı, savaş sonrası din sosyolojisinin en kapsamlı yönelimlerinden birine işaret etmektedir. Akımların menşeleri, öğretileri, organizasyon şekilleri ve üyelerine ilişkin araştırmalar (*Wallis, 1984*), içersinde politik ekonomileri ve eski üyelerinin durumunu da dahil ettikleri tartışmalar üzerinde yeni bir yaklaşımla yapılmıştır (*Robbins, 1988*). Bu fenomenleri önceden tahmin edip açıklayabilen sanayi toplumlarında egemen (*dominant*) din teorileri çok azdı. Söz konusu dini akımların gerçek dini (*real religion*) temsil etmediğine ve bu yüzden bunların din sosyologlarınca dikkate değer olmadığına ilişkin hâlâ bir kanaat vardır.

Yeni Dini Akımların ortaya çıkmasıyla birlikte, dünyanın çeşitli yerlerinde çok sayıda Kiliselerde karizmatik canlanma belirmeye başladı.

Pentacostal* fenomene ilişkin sosyolojik araştırma sonuçları, dinî liderliğin dinamiklerine (*Lalive d'Epinau, 1969*), siyasi davranış ve muhafazakâr din arasındaki ilişkiye (*Willems, 1964*), Pentacostalism'in sıradan halka olan cazibeliklerine (*Poblete, 1960*), ve maddi ve manevi refah arasındaki birliğe ait önemli anlayışlara götürmüştür. Gelişmekte olan ülkelerde **Afro-Brazilian Cults** gibi dini akım çalışmaları da, din, politika ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkinin ve dini canlanmanın daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

1970'lerin sonlarında Hıristiyanlık ve İslam'da yeniden canlanan **fundamentalizm** din sosyologlarını hala meşgul etmeye devam etmektedir. Aslında bu konu, sosyal bilimcilerden ziyade gazeteciler arasında geçici merak uyandıran konulardan biridir. Söz konusu fenomen, mevcut modern din teorilerini öyle bir noktaya getirmiştir ki, bazı sosyologları bu konuların dini olmaktan daha çok politik konular oldukları kanaatine götürmüştür. Yeni dini akımlar, **spiritism** ve **pentecostalizm** gibi konuların çalışılmasıyla birlikte, fundamentalizm, bazı önyargılarımıza karşı, örneğin dünya sistemi ve modernizasyon hakkındaki tartışmalarda, bağlılık ve siyaset sosyolojisinde kullanılan teori ve kavramlarla bazı ilginç ve yenilikçi ittifaklar oluşturma avantajına sahiptir.

Sonuçta, bazı din sosyologlarının, örneğin kitle-iletişim (**mass media**), sağlık, ruhi tedavi (**healing**) ve biyoetik (**bioethics**)'in dinle ilişkisini ve çeşitli dini organizasyonlarda kadının konumunu araştırarak sosyolojinin diğer alanlarıyla da daha yeni ilişki kurmaya başladıkları görünmektedir.

Yukarıda gözdengeçirdiğimiz gibi yeni konuların giderek dikkati çekmesi, 1940 ve 1950'lerde din sosyolojisine hakim olan birçok konuların önemini yitirdiği sanılabilir. Bununla özellikle dini organizasyonlar, ruhbanlık sınıfı, hıristiyan demokrasisi, **Kilise-Mezhep Tipolojileri**, kilise araştırmaları (**parish studies**), din ve aile kurumları **millenarianism** ** dinsizlik (**irreligion**), Yahudilik, din ve sosyal mobilite ve **Protestan Ahlakı Tezi** gibi konular üzerinde yapılan

araştırmaları kastediyorum. Bununla birlikte, söz konusu bu konuların önemi azalmasına rağmen bütün din sosyolojisi araştırma alanı içinde bir ilgi konusu olmaya devam ettiği de bir gerçektir.

Din sosyolojisi, konularının kendi iç mantığından çok dini fenomenin değişen karakteri tarafından yönlendirildiği sürece diğer sosyolojik uzmanlıklardan bir farkı olmayacaktır. O, çevresindeki değişikliklere reaksiyon gösterir. Diğer yandan, din sosyolojisi, dindeki algılamalarda ortaya çıkan farklılıkları uzlaştırmak için sürekli olarak kendi teorik görüşlerini uyarlamaktadır. Sonuç olarak, bu alanda çok az resmi teori ve büyük ölçüde sonradan yapılp öncekileri de kapsayan (ex post facto) bir muhakeme vardır.

TEORİK BAKIŞ AÇILARI: (THEORETICAL PERSPECTIVES):

1945'den bu yana din sosyolojisini karakterize eden teorik perspektiflerdeki bütün iniş ve çıkışları dikkatle incelemek çok uzun zaman alacaktır. Bunun yerine, bana çok önemli görünen sadece birkaç teori değişikliğine değineceğim:

1- Kanaatıma göre, öncelik, sadece savaş sonrası dönemde uzmanlığımızın ilk açık ve seçik eğilimini temsil ettiğinden değil, aynı zamanda hâlâ verimli olan dinin sosyol uygulaması ile ilgili problemleri ortaya çıkardığı için *La Sociologie Religieuse*'un çeşitli perspektiflerine verilmelidir. 16 Gerçekten bunu, İngilizce konuşan topluluklarda olmuş olsa da *George Balandier*, *Fernand Boulard*, *Gabriel Le Bras* gibi uygulamalı din sosyolojisinin önde gelenlerine borçlu olduğumuzu itiraf etmek artık yaygın değildir. Yalnız onların, örneğin dinî pratiğin değişen dağılımı, Katolik cemaâtın gelişimi, politik ideolojiler ve din arasındaki tarihi ilişkiler hakkındaki entellektüel merakı, pek çok formatif çalışmaları başlatmıştır (*Boulard ve Remy, 1968*). Aynı zamanda onlar, Fransa, Belçika, İspanya ve özellikle Hollanda gibi ülkelerde din sosyologlarının diğer sosyologlar arasında artan önemine katkıda bulunan metodolojik kuralları formüle etmişlerdir. Yalnız *La Sociologie Religieuse*, Fransız şarabının durumu gibi, önceki başarılı statüsünü uzun süre devam ettirememiştir. 17

2- Din sosyolojisinin diğ er önemli bir eğ ilimi, önce *Talcott Parson* ve daha sonra da öğrencileri tarafından uygulanan **normatif fonksiyonalizmin** artan etkisiyle igilidir. Buna göre din sosyolojisi, bütün sosyal bilimlerin ve yeniliğ in (modernity) tabiatının bütünleyici (integral) ve bileş imsel (synthetic) teorisine doğ ru olan geniş bir akımdan doğ rudan yararlananlardan sadece biriydi. Söz konusu bu etki, intibak edebilen kiş ilik tipleri, **pluralistik** (çoğ ulcu) kültürler, demokratik devletler ve hızlı ekonomik geliş me doğ rultusunda modern ve modernleş mekte olan toplumların sevk ve idaresindeki dinin fonksiyonlarına doğ ru dikkati üzerine çekmekti. **Normatif fonksiyonalistin** gündemini oluşturan belli baş lı konular; sivil din ç alış maları (the studies of civil religion), mezheplere ilişkin organizasyonlar (denominational organisations), ruhban sınıfının rolleri, **Protestan Ahlakı** ve ekonomik geliş me, mezheplerin kurumlaş ması (institutionalization of sects) ve dinsel çoğ ulculuktur (religious pluralism).

3- Baş ka bir teori değ iş ikliğ i de, 1960'lardan bu yana **İngiliz Dili** din sosyolojisine hakim olan **secularization** (laikleş me) nın problemleridir. Bunlardan bazıları, rasyonalizasyon teorilerinde, bazıları da yapısal değ iş ikliklerde ve daha çok topluma ait sektörlerdeki ayrılmalarda temellenmiştir. Konunun etraflı ama bağı msız ana baş lıklarını ve problemlerini; *Acquaviva, (1966); Martin, (1978); Fenn, (1978); Dobbelaere, (1981); Wilson, (1982); Ferrarotti, (1983); Hervieu-Leger, (1986); ve Isambert, (1986)* gibi sosyologların ç alış malarında bulmak mümkündür. Modern dünya gündeminde dinin görünüşteki öneminin azalması pahasına da olsa, sekularizasyon üzerindeki yoğunluk, daha geniş olarak modernleş me teorilerinin çeş itli geç itlerinde, genel sosyolojik düşünmeyle birlikte bir bağ olarak korunmuştur.

4- *Peter Berger*'in **Kutsal Kozmaz (Sacred Cosmoi)**unun sosyal yapısı hakkında yenilikçi teori anlayışı ve aynı derecede *Thomas Luckmann*'in sosyalleş tirme sürecinin dini tabiatına ilişkin yenilikçi düş ünçesi tarafından belirtilen **kognitif (zihinsel)** yönelimin önemini abartmak zor olacaktır. Her ikisi de birlikte ve ayrı ayrı olarak, sadece

endüstrü toplumlarındaki Hıristiyanlığı değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerdeki dinlerin farklı yönlerini analiz yapmak için felsefi ve antropolojik yöntemleri kullandılar. Aynı ölçüde fenomenolojik perspektiflerde, ilâhiyat ve sosyoloji arasında ortak yönler üzerinde süregelen tartışmalara uygun ortamları oluşturmada yardımcı olmuştur. Bundan başka, İlk Devir Hıristiyanlığın sosyolojik araştırmalarına günümüzdeki rağbet, fenomenolojik din sosyolojisine birşeyler borçludur. Alman toplumunda, Eleştirel Teori (Critical Theory) de Neo-Marksist fenomenolojilere bazı ilaveler yapmıştır. Berger'in çalışması, pluralistik toplumlarda kiliselerin "*Aracı Yapılar*" (intermediary structures) olarak meşrulaştırma etkilerine ilişkin yeni-yönelimlere ilham vermeye devam etmektedir. Dünya hayatında, dinî konular ve özelleştirmeye ilişkin fenomenolojik araştırmalarda ise Luckmann'ın etkisi hakimdir.

5- 1960'ların ortalarında tarihi materyalizmin yapısalcılığa (structuralism) ve fenomenolojiye doğru yeni eğilimi dini, birçok marksiste bir ilgi konusu oluşturmada katkıda bulunmuştur. Çoğunlukla onlar dini, daha çok ideolojinin bir alt-bölümü içinde sınıflandırdılar; böyle yapmakla onlar hiç olmazsa materyalist reduksiyonun (indirgenimcilik) en ileri aşırılıklarından sakınmışlardır. Bu durum, sanayi öncesi ve sanayileşen toplumlarda dinin sosyal şekillenmesinin yorumu için verimli bir strateji olduğunu ispat etmiştir (*Maduro, (1982); Houtart, (1974); Houtart ve Lemercinier, (1983); Parker, (1986); Da Silva Costa, (1985); Thompson, (1986)*). Gramsci'nin birtakım fikirleriyle birlikte, söz konusu bu yeni eğilim, daha sonra, sanayi toplumlarının krizinde dinin yerinin önemli olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Yalnız son yıllardaki dinin tarihi materyalistik analizinin yeni istikameti, *Tenkitçi Teorisyenler (Critical Theorists)*, liberation (kurtuluşçu), feminist, siyahi ve mücadeleci teologlar arasında ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yeni ve benzeri marksist (quasi-marxist) perspektiflerin, din sosyolojisi üzerindeki direkt etkisi cüzi olmuş, ama 1945'den bu yana tarihi materyalizmin önemli bir değişikliğe maruz kaldığı ve günümüzde çok sayıda din sosyologlarınca daha itibarsız düşünüldüğü gerçeğini de gözden kaçırmamız gerekir.

Bu esaslı teorik perspektiflere oldukça hızlı ve genel bir bakış, iki metateorik (teori ötesi) düşünçeye yol açmıştır. Daha önce de işaret ettiğim gibi, birincisi, biçimsel teori (formal theory), *Luhmann(1977)*, *Stark ve Bainbridge (1985)* gibi sosyologlar çeşitli yollarla bu teorinin önemini göstermeye çabalamış olmalarına rağmen, din sosyolojisinde çok zayıf bir rol oynamıştır. Aile ve Eğitim sosyolojilerine kıyasla, *orta-alanlı teorilerin (middle-range theories)* ışığında denenebilir hipotezleri kurmak için sadece birkaç girişim olmuştur. ¹⁸ Sonuç olarak, deneysel bulgular üzerindeki tartışmalar nisbeten nadir olmuş, yalnız bakış açıları hakkındaki tartışmalar ise yöresel kalmıştır. *Marx, Durkheim ve Weber (O'Toole, (1984)* ve kısmen de *Tröeltsch (Seguy, (1980)*, (ne yazık ki nadiren *Simmel*) gibi sosyologların çalışmaları yüksek düzeyde teorik anlayışlarının izahı ve inceden inceye işlenmesi bütün alana hakim olmuştur. Bu klasiklere bağlılığın bir sonucu olarak, sanayi toplumunun ortaya çıkışıyla ilgili problem ve şüphelerin ötesine gitmeye bir isteksizlik hasıl olmuştur. Örneğin din sosyologları, kitle-iletişim (mass-media), ileri sanayi (advanced industrial), sanayi sonrası (post-industrial), modern sonrası (post-modern), veya gecikmiş kapitalist toplumlar (late-capitalist-society) hakkındaki teorileri göz önünde bulundurmada nisbeten yavaştan almışlardır. (bkz., *Voye, 1985 ve Zylberg, 1986*). Bunlardan birkaçı hariç, aynı zamanda sembolik etkileşim, etno metodoloji, semiotik ve semioloji (işaret bilimi) ve post modernizmin çeşitli katkıları gibi klasik sonrası (post-classical) bakış açılarına da az ilgi göstermişlerdir.

İkincisi, din sosyolojisinin sosyolojinin diğer bölümlerinden farklı olmadığıdır. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, din sosyolojisi, dinle ilgili hislere uygun bir duyarlılık göstermeksizin dini hayatın tecrübi boyutuna ait hassasiyette tedrici bir artışa şahit olmuştur. Bu, sözde insanları derinden etkileyen bir araştırma alanına garip bir eksikliklerdir. Sadece Pentecostalism ve Conversion çalışmaları sürekli dikkati çeken etkiye sahiptirler. Bununla beraber, genelde din sosyolojisinin, örneğin, ruhun azap ve hazlarına karşı duyarsız kaldığı görülür. Dindarlar için dini duygusal bağların önemli ölçüde her nasılsa azaldığına ya da sosyologların dini uygun yöntemlerle keşfetmede başarısız olduklarına karar vermek

oldukça zordur. beni teselli eden tek şey, din psikologlarının, duyguları dikkalte incelemede sosyologlardan çok daha başarılı olmayışlarıdır (*bkz., Van Belzen ve Van der Lans, 1986*).

SONUÇ:

1945'den bu yana din sosyolojisinin kaprislerini yorumlamanın değişik yolları vardır. Bu bir yönde, şu andaki din sosyolojisinin durumunun sonsuz bir muamma olduğu şikayetidir (*Mol. 1985: 95*). Bu şikayette, birden fazla abartma olabilir; ama bu, kendi saygı değer seleflerinin gölgesinden kaçmaya istekli olan bazı din sosyologlarınca tecrübe edilen gerilimi yakalamaktır.

Diğer yön ise, din sosyolojisinin teorik öncülerinin, günümüzde büyük ölçüde yerini alma sürecinde olan endüstriyel düzenin yorumcuları olduklarına ilişkin olumlu kanaattir. İleri endüstri, endüstri sonrası, gecikmiş kapitalist, postmodern, global vs. gibi yeni sosyal düzenler için rekabetçi modeller vardır; yalnız bunların herbiri, dinin şu andaki yerinin 19. yüzyılın sonlarındaki yerinden tamamen farklı olduğunu kabul ederler. Bundan başka, din sosyologları, modernleşme ve sanayileşmeyle meşgul olan Üçüncü Dünya toplumlarının dini kurumlarında vukubulan esaslı değişikliklere karşı gittikçe daha çok duyarlı olmaya başlamış olmalarıdır. Bu yüzden, önceki teorilere olan özlem (nostalgia) in eski tanrı ve tanrıçalara olan özlemden daha yararlı olup olmadığı tartışılabilir.

Din sosyologları, klasik teori ve problemler üzerindeki güvenlerinde bölündüler, Fakat bana öyle geliyor ki, yine de onlar 1945'den bu yana dinin sosyolojik olarak daha problematik ve daha tartışmalı olduğunda hemfikirdirler. Dini kurumların sosyal hayatta gözle görülür geriliyişi, kişisel-özel dinin (*privatized religion*) gelişimi, dini kurumlarla kültürün diğer vecheleri arasındaki farklılık, birçok dini tekellerin aşınımı gibi bütün bu konular, dinin sosyal anlamının da çökmekte olduğuna işaret ediyor gibi görünebilir. Din sosyologları, bunlardan başka adalet, barış, tıp ahlakı (*biomedical ethics*) ve milli self-determinasyon gibi sosyal karışıklıkların dini boyutunun artan önemi üzerinde daha fazla dikkatli

olmuşlardır. Sosyologlar yasal gayeler için, dinin tanımı, dini özgürlüğün sınırları, Devletle ilişkileri, ve eğitim programlarının içeriği gibi dini tartışmaların sosyol önemi ile daha fazla ilgilenmeye başladılar. Hatta bazı din sosyologları bu karışıklıklarda bizzat aktif rol almışlardır.

1945'de din sosyologlarını meşgul eden dinin sosyal fonksiyonları azalmaya devam ederken, yeni bir formda kavramlaşan dinin sosyal önemi artmakta olduğu da tartışılabilir. Böyle bir sonuç çok spekülative olabilir, ama bunun, için din sosyolojisinin *CISR(Catholic Institute for Socio-Religious Research)* veya *ICSR(Institute of Catholic for Socio-Religious Research)* olarak kırklardan (1940), seksenlere (1980) doğru değişiklik yapmaya başladığı ve *International Society for the Sociology of Religion* veya *Societe Internationale de Sociologie des Religions* olarak kendisinin yeni kimliğini geliştirmeye çalıştığı yöne sadakatle yansıtacağına inanıyorum.

DİPNOTLAR:

x Bu makale, James A.Beckford'ın *The Sociology of Religion 1945-1989* adlı yazısının *Social Compass 37 (1)*, 1990'da çıkan sayısından çevrilmiştir. Metinde parantez içinde verilen dipnotlar hakkında daha geniş bilgi için bibliyografya bölümüne bakınız.

- 1- Karel Dobbelaere, François Houtart ve Bryan Wilson'a bu makalenin müsveddesine yaptıkları değerli katkı ve önerilerinden dolayı müteşekkirim.
- 2- Yeni yayınların devam etmekte olan listeleri için bakınız: Religion Index One, Religion Index Two, *Social Compass* ve *Archives de Sciences Sociales des Religions*. Bundan başka faydalı bibliyografyalara için şu yazarların kitaplarına bakınız; Wach (1945), Le Bras (1956), Carrier ve Pin (1964), Desroche ve Sâguy (1970), Montminy ve Crysedale (1974), Drehsen (1980), Dobbelaere (1981), Foucart (1982), Blasi ve Cuneo (1986), Homan (1986) ve *Sociologia de la Religion y. Teologia: Estudio Bibliographica*, Madrid; *Instituto fe y Secularidad*, Editorial Cuadernos para el Dialogo S.A. 1975 cilt A, yine aynı eserin cilt B 1978.
- 3- Schreuder (1966) ve Seyfarth (1980)'e göre bu, kısmen klasik eserlerin yeterince

tercümelerinin eksikliği yüzündendir.

- 4- Gerçekten Amerikan Sosyolojisinin varlığı ve ilk gelişiminin, bireylerin dindarca teslimiyet etkisine borçlu olduğuna ilişkin genel bir kanaat vardır.
- 5- Dergi, ilk kez orijinal olarak Hollanda'da *KSKI (Catholic Socio-ecclesiastical Institute)* tarafından çıkarıldı. Yalnız *Social Compass* olarak yeniden adlandırıldı ve daha sonra da 1960'da *FERES (International Federation of Institute for the Sociology of Religion)* tarafından devralınmıştır. Yeni yayın kurulu, Brüksel'de *Centre for Socio-Religious Research*'dür, ama dergi 1970'den 1988'e kadar Ottignies-Louvein-la Neuve'de basıldı. Editör, 1960'dan 1968'e kadar W.Goddijn, ve 1968'den günümüze kadar ise F. Houtart olmuştur. Bundan başka yeni bir dergi de, 1989'da Londra'da Sage Publication tarafından yayımlanmaya başlandı. Bu dergi, halâ Louvain-la Neuve'de edit edilmektedir.
- 6- Desroche (1965:3), *Archives de Sciences Sociales des Religions*'ın programını şöyle karakterize eder: "İnançlar arası, uluslararası, ideolojiler arası ve disiplinler arası evrensel hıristiyan kiliselerini birleştiren bir düşünce akımı." Paris'deki *Groupe de Sociologie des Religions*'ın yalnız dinle alâkalı bilimsel ilgisi için değil aynı zamanda Fransa ve Fransa dışındaki (overseas) din araştırmalarında Lisansüstü öğretim çerçevesinde seminerler organize ettiği için diğerlerinden farklı bir konumda olduğu dikkate değerdir. Gerçekten, eğitim, öğretim, yayın ve araştırmaları birleştirecek *Institute for the Social Sciences of Religion* adlı bir kurumda çeşitli grup ve çalışmaları birleştirmek için plan ve projeler yapılmıştır (Comite de Redaction, 1971).
- 7- Bazı bakımdan, Hollanda'daki *Catholic Institute for Socio-Religious Research (KSKI)*'ın gelişimi, 1946'da sosyal problem ve konulara yoğunluğu farklı bir Katolik bakış açısında olan *ACSS (The American Catholic Sociological Society)*'a benzemiştir. *Dutch (Hollanda) Institute* ise, din sosyolojisi üzerinde hiç bir salt katkı yapamamıştır. Sosyal araştırma için seküler kurumlara tahammül eden bu enstitünün, aşırı rekabet sonucu, nüfuzu azalmıştır (*Laeyendecker, 1967*).
- 8- 1956 ve 1959 yıllarında Dünya Sosyoloji Kongreleri'nde (*World Congresses of Sociology*), din sosyologları arasında gayri resmi birtakım toplantılar vuku bulmuştur. Daha sonraki toplantılara katılanlar, *International Sociological Association*'ın takibeden toplantılarında din sosyolojisinin tam ve tanınmış bir 492statüsü için *Executive Committee of the International Sociological Association*'na

talepte bulundular. (*Birnbaum, 1960: 112*). Bunun sonucu, Le Bras, başkan, Birnbaum ve Desroche de sekreter olarak atandılar. 1961'de Oxford Nuffield College'de yapılan küçük çaplı bir uluslararası bir iş birliğine ve daha sonraki planlı toplantılara hız katmıştır. Washington DC'de, *RRA (The Religious Research Association)* ve *SSSR (Society for the Scientific Study of Religion)* 'in birlikte desteklediği Georgetown University'ndeki iki günlük toplantıya 83 bilim adamı ve 30'dan fazla misafir araştırmacı katılmıştır (*Shippey, 1962*). Evian'daki 1966 Dünya Sosyoloji Kongresi'nde ise, *Research Committee on the Sociology of Religion* (Din Sosyolojisi Araştırma Komitesi), dört oturum düzenlemiştir. 22 tebliğin sunulduğu bu kongrede, bildirilerin büyük bir bölümünü Sosyo-Dini değişme ile ilgili problemler oluşturur (*Maitre, 1967*).

9- a) M.L. Lynn ve D.O. Moberg (editörler), *Research in the Social Scientific Study of Religion*, Greenwich, CT, JAI Press; b) D.B. Bromley (editör), *Religion and Social Order*, Greenwich, CT. JAI Press; c) Yeni bir seri W. Clark Roof tarafından yayına hazırlanmaktadır.

10- Yalnız Adriance ve Blanshard (1987), *American Sociological Association* için din sosyolojisindeki programları derlemişlerdir.

11- 1950'lerin sonlarında, SSSR'in toplantılarında sunulan bildirileri, Henri Desroche'un *Archives de Sociologie des Religions*'da yayımlama teklifi reddedilince daha yakın atlantik-ötesi işbirliği bağlarını oluşturma fırsatı elden kaçırılmıştır (*Newman, 1974*).

12- Din sosyolojisine artan Japon ilgisinin bir örneği, 1978'de Japonya'da yapılan *CISR (Catholic Institute Soco-Religious Research)*'in bölgesel toplantısıdır (*CISR, 1978*).

13- Başlıca Hint Dinleri üzerine yapılan bilimsel çalışmaların bir bibliyografyası için (*bkz. Visnanathan, 1986*).

14- Diğer yandan, milli uyuşmazlıkların üstesinden gelmeyi ve müşterek ilgi konularını bulmayı başaran Avrupalı iki veya daha fazla ülkeden oluşan nisbeten küçük uzman grupları vardır. Örnek olarak şunlar gösterilebilir: *Colloque Franco-Italien d'Histoire et de Sociologie Religieuse* ve *Association Suisse des Sociologues de la Religion*, (*Campiche, 1971*).

15-Pope (1942), Yinger (1946), ve Fogarty (1957)'nin değerli çalışmaları bunun

dışındadır.

- 16- 1920'lerde ABD'de H.Paul Dauglass'ın teşvik ettiği bu çeşit bir çalışma tartışma konusudur. Daha doğrusu onu bugünün Kilise gelişimi ile ilginin ilk habercisi olarak saymak gerektiğini düşünüyorum.
- 17- Burada "Fransız Şarabı"nı en iyi oterite konumunda ele aldım. Yalnız bu genellemenin dışında Gustaffson'un İskandinavya'daki ve Fichter'in ABD'deki çalışmaları yer alır. 1980'lerdeki Kilisenin gelişimine olan ilginin *La Sociologie Religieuse* ile doğrudan hiçbir ilişkisi yoktur, ama düşüncenin iki yapısı bazı ortak unsurları paylaşabilir.
- 18- Örneğin, *Holl (1970; 466)* FERES enstitülerinin kendi araştırma projeleri için ortak hipotezler geliştirememeye başarısızlığından yakınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

- Acquaviva, S., 1966, *L'eclisi del sacro nella civiltà industriale*, Milano, Edizioni di Comunità.
- Adriance, M. and D. Blanshard, 1987, *Syllabi and Instructional Materials for the Sociology of Religion*, Washington, DC, American Sociological Association.
- Almerich, P., 1965, "The Present Position of Religious Sociology in Spain", *Social Compass* 12, pp.312-20.
- Alston, J.P., 1977, "Availability of Archival Data in Sociology of Religion Research", *Review of Religious Research* 18 (3), pp.233-42.
- Barker, E., 1984, *The Making of a Moonie*, Oxford, Blackwell.
- Beckford, J.A., 1983, "The Restoration of 'power' to the Sociology of Religion", *Sociological Analysis* 44(1), pp. 11-31.
- Beckford, J.A., 1985, "The Insulation and Isolation of the Sociology of Religion" *Sociological Analysis* 46 (4), pp. 347-54.
- Beckford, J.A., 1989, *Religion and Advanced Industrial Societies*, London, Unwin Hyman.

- van Belzen, J.A. and J.M. van der Lans (eds), 1986, *Current Issues in the Psychology of Religion in Europe*, Amsterdam, Rodopi.
- Berger, P.L., 1967, *The Social Reality of Religion*, Garden City, NJ, Doubleday.
- Bibby, R., 1987, *Fragmented Gods: the Poverty and Potential of Religion in Canada*, Toronto, Irwin.
- Birnbaum, N., 1960, "The Sociology of Religion at the Fourth World Congress of Sociology", *Archives de Sociologie des Religions* 9, pp. 111-12.
- Birnbaum, N., 1961, "Nuffield College Conference on the Sociology of Religion", *Archives de Sociologie des Religions* 11, pp. 147-8.
- Blasi, A. and M. Cuneo, 1986, *Issues in the Sociology of Religion: a Bibliography*. New York, Garland Press.
- Boulard, F. and J. Rémy, 1968, *Pratique religieuse urbaine et regions culturelles*, Paris, Editions Ouvrieres.
- Bourdieu, P., 1987, "Genese et structure du champ religieux", *Revue française de Sociologie* 12, pp. 295-334.
- Bourdieu, P., 1987, "Sociologues de la croyance et croyances de sociologues", *Archives de Sciences sociales des Religions* 63 (1), pp. 155-61.
- Brothers, J., 1964, "Recent Developments in the Sociology of Religion in England and Wales" *Social Compass* 11(3-4), pp. 13-19.
- Campiche, R., 1971, "La sociologie de la religion en Suisse", *Archives de Sociologie des Religions* 32, pp. 165-79.
- Carrier, H. and E. Pin, 1964, *Sociologie du Christianisme: Bibliographie internationale*, Rome.
- Cipriani, R., 1989, " 'Diffused Religion' and New Values in Italy" in J.A. Beckford and T. Luckmann (eds) *The Changing Face of Religion*, pp.24,48, London, Sage.
- Comite de Redaction, 1971, "Du GSR a un ISSR", *Archives de*

Sociologie des Religions 31 (1), pp. 3-6.

Conference Internationale de la Sociologie des Religions, 1978,
Proceedings of the Tokyo Meeting of the CISR, Tokyo.

Da Silva Costa, M., 1985, *Religion et Ideologie dans l'Instauration de la Paysannerie parcellaire du Nord du Portugal*, Louvain-la-Neuve, Centre de Recherches Socio-Religieuses.

Daiber, K.-F and T. Luckmann (eds), 1983, *Religion in den Gegenwatsströmungen der deutschen Soziologie*, München, Chr. Kaiser Verlag.

Deelen, G.J., 1967, "La sociologie religieuse au Bresil", *Social Compass* 14 (1), pp. 53-7.

Desroche, H., 1965, "D'une Décennie a l'autre: de la sociographie de la pratique religieuse a une pratique de la sociologie des religions", *Archives de Sociologie des Religions* 20, pp. 3-6.

Desroche, H., 1971, "Une etape", *Archives de Sociologie des Religions* 32, pp. 3-8.

Desroche, H. and J. Seguy (eds), 1970, *Introduction aux Sciences humaines des Religions*, Paris, Editions Cujas.

Robbelaere, K., 1968, "Trend Report on the State of the Sociology of Religion", *Social Compass* 15(5), ppp. 329-65.

Dobbelaere, K., 1981, "Secularization: a Multi-dimensional Concept", *Current Sociology* 29(2), pp. 1-216.

Drehsen, V., 1980, "Selected Bibliography Referring to German Sociology of Religion and Church after 1945", *Social Compass* 27 (1), pp. 101-57.

Eister, A.W., 1965, "Empirical Research on Religion and Society: a Brief Survey of Some Fruitful Lines of Inquiry" *Review of Religious Research* 6(3), pp. 125-30.

Estruch, J., 1976, "Sociology of Religion in Spain: a Critical Review", *Social Compass* 23(4), pp. 427-38.

- Fenn, R.K., 1978, *Toward a Theory of Secularization*, Storrs, CT, Society for the Scientific Study of Religion.
- Ferrarotti, F., 1983, *Il paradiso del sacro*, Bari, Laterza.
- Fischer, W. and W. Marhold, 1980, "The Concept of Symbolic Interactionism in the German Sociology of Religion" *Social Compass* 27(1), pp. 75-84.
- Fogarty, M.P., 1957, *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953*, South Bend, IN, University of Notre Dame Press.
- Foucart, E., 1982, "Sectes et mouvements religieux de l'Occident contemporain", *Etudes et Documents en Sciences de la Religion*, Quebec, Universite de Laval.
- Friedrichs, R., 1974, "Social Research and Theology: the End of Detente?" *Review of Religious Research* 15(3), pp. 113-27.
- Fürstenberg, F. and I. Mörth, 1979, "Ausgewahlte Literatur zur Religionssoziologie", *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, Vol. 14, Stuttgart.
- Goddijn, W. and F. Houtart, 1983, "Social Compass: Thirty Years of Publishing in the Field of the Sociology of Religion", *Social Compass* 30 (4), pp. 401-8.
- Gombrich, R., 1971, *Precept and Practice: Traditional Buddhism in the Rural Highlands of Ceylon*, Oxford, Clarendon Press.
- Gustaffson, B., 1965, "The State of Sociology of Protestantism in Scandinavia", *Social Compass* 12, pp. 359-65.
- Gustaffson, B., 1966, "Experimental Methods in the Sociology of Religion: an Exploratory Study", *Social Compass* 13 (2), pp. 165-6.
- Gustafson, J.M., 1959, "Sociology of Religion in Sweden", *Review of Religious Research* 1(3), pp. 101-9.
- Hadden, J.K., 1974, "A Brief History of the Religious Research Association", *Review of Religious Research* 15(3), pp. 128-36.
- Hervieu-Leger, D., 1986, *Vers un nouveau Christianisme?*, Paris, Cerf.

- Hervieu-Leger, D., 1987, "Faut-il définir la religion?" *Archives de Sciences sociales des Religions* 63(1), pp. 11,30.
- Highet, J., 1964, "A Review of Scottish Socio-religious Research", *Social Compass* 13(3), pp. 343-8.
- Holl, A., 1970, "Socio-religious Research in Europe: a Report on the Activities of Eleven Institutes in Eight European Countries" *Social Compass* 17(3), pp. 461-8.
- Homan, R., 1986, *The Sociology of Religion: a Bibliographical Survey*, Westport, CT, Greenwood Press.
- Houtart, F., 1974, *Religion and Ideology in Sri Lanka*, Bangalore, TPI.
- Houtart, F., and G. Lemercinier, 1984, *Hai Van: Life a Vietnamese Commune*, London, Zed Press.
- Isambert, F.A., 1986, "Le 'désenchantement' du monde: non sens ou renouveau du sens", *Archives de Sciences sociales des Religions* 61 (1), pp. 83-103.
- Laeyendecker, L., 1967, "The Sociology of Religion in the Netherlands since 1960", *Social Compass* 14(1), pp. 58-66.
- Laeyendecker, L., 1984, "The Sociology of Religion: deficiencies and Opportunities", *Social Compass* 31 (2-3), pp. 157-68.
- Lalive d' Epinay, C., 1969, *Haven of the Mases*, London, Lutterworth Press.
- Le Bras, G., 1956, "Sociologie des religions", *Current Sociology* 5(1), pp. 5-17.
- Lemercinier, G. 1983, *Religion and Ideology in Kerala*, Louvain-la-Neuve, Centre de Recherches Socio-Religieuses.
- De Loor, H.D., 1983, "The Sociology of Religion and the Dutch Churches since World War II", *Social Compass* 30(4), pp. 425-39.
- Luckmann, T., 1967, *The Invisible Religion*, New York, MacMillan.
- Luhmann, N., 1977, *Funktion der Religion*, Frankfurt/Main, Suhrkamp.

- Lukatis, I. and H. Kriebler, 1980, "Recherches empiriques concernant la religion en Allemagne Federale, Autriche et Suisse allémanique", *Social Compass* 27(1), pp. 85-100.
- Maduro, O., 1982, *Religion and Social Conflict*, Maryknoll, NY, Orbis.
- Maitre, J., 1967, "Sixième congrès mondial de sociologie" *Archives de Sociologie des Religions* 23 (1), pp. 19-21.
- Majka, J., 1968, "Communication sur les recherches socio-religieuses en Pologne", *Social Compass* 15(3-4) pp. 285-91.
- Martin, D.A., 1967, *A Sociology of English Religion*, London, Heinemann.
- Martin, D.A., 1978, *A General Theory of Secularization*, Oxford, Blackwell.
- Mensching, G., 1947, *Soziologie der Religion*, Bonn.
- Moberg, D.O., 1960, "Sociology of Religion in the Netherlands", *Review of Religious Research* 2(1), pp. 1-7.
- Moberg, D.O., 1966a, "Some Trends in the Sociology of Religion in the USA", *Social Compass* 13 (3), pp.237-43.
- Moberg, D.O., 1966b, "The Sociology of Religion in Western Europe and America" *Social Compass* 13(3), pp. 193-204.
- Moberg, D.O., 1974, "Characteristics and Perspectives of Religious Research Association Constituents", *Review of Religious Research* 15(3), pp. 172-8.
- Mol.H., 1985, "Review of Wallis *The Elementary Forms of the New Religious Research* 27(1), pp. 94-5.
- Montminy, J.P., and S. Crysdale, 1974, *La Religion au Canada: Bibliographie annotée*, Quebec, Presses de l'universite de Laval.
- Newman, W.M., 1974, "The Society for the Scientific Study of Religion: the Development of an Academic Society", *Review of Religious Research* 15(3), pp. 137-51.
- Nottingham, K., 1954, *Religion and Society*, Garden City, NY, 499

Doubleday.

- O'Dea, T., 1966, *The Sociology of Religion*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Orsolich, M., 1973, "La sociologie de la religion d'inspiration marxiste en Yougoslavie", *Social Compass* 20(1), pp. 73-82.
- O. Toole, R., 1984, *Religion: Classic Sociological Approaches*, Toronto, McGraw-Hill-Ryerson.
- Pace, E., 1987, "New Paradigms of Popular Religion", *Archives de Sciences sociales des Religions* 64(1), pp. 7-14.
- Parker, C., 1986, *Religion y Clases Subalternas en una Sociedad Dependiente*, Louvain-la-Neuve, Centre de Recherches Socio-Religieuses.
- Parsons, T., 1966, "Religion in a Modern Pluralistic Society" *Review of Religious Research* 7(3), pp. 125-46.
- Pereira de Queiroz, M.I., 1981, "Evolution et creation religieuses: les cultes Afro-Bresiliens", *Diogene* 115, pp. 3-24.
- Pickering, W.S.F., 1985, "Protestantism and Power: Some Sociological Observations" *Social Compass* 32(2-3), pp. 163-74.
- Poblete, R., 1960, "A Sociological Approach to the Sects" *Social Compass* 1(5-6), pp. 383-406.
- Pope, L., 1942, *Millhands and Preachers*, New Haven, CT, Yale University Press.
- Prandi, C., 1977, "Religions et classes subalternes en Italie", *Archives de Sciences sociales des Religions* 43(1), pp. 93-139.
- Presler, H.H., 1961, "Sociology of Religion in India" *Review of Religious Research* 3(2), pp. 97-113.
- Reinders, J.E. and G.E. Welz, 1972, "Bibliography on the Sociology of Religion in South Africa", *Social Compass* 19(1), pp. 103-16.
- Richardson, J.T., 1985, "The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/Recruitment Research", *Journal for the*

Scientific Study of Religion 24(2), pp. 163-79.

- Robbins, T., 1988, *Cults, Concerts and Charisma: the Sociology of New Religious Movements*, London, Sage.
- Robbins, T. and R. Robertson (eds) 1987, *Church-State Relations: Tensions and Transitions*, New Brunswick, NJ, Transaction Books.
- Schreuder, O., 1966, "Sociologie religieuse et recherche socio-ecclésiastique au cours de la période 1962-1964" *Social Compass* 13(3), pp. 205-35.
- Schoeder, W., 1971, "The Development of Religious Research in the United States: Retrospect and Prospect", *Review of Religious Research* 13 (1), pp.2-12.
- Seguy, J., 1980, *Christianisme et Société. Introduction a la Sociologie de Ernst Troeltsch*, Paris, Cerf.
- Seyfarth, C., 1980, "The West German Discussion of Max Weber's Sociology of Religion since the 1960's", *Social Compass* 27(1), pp. 9-25.
- Shippey, F.A., 1962, "1962 Conference on Sociology of Religion", *Review of Religious Research* 4(3), pp. 127-8.
- Snow, D.A. and R. Machalek, 1984, "The Sociology of Conversion" *Annual Review of Sociology*, 10, pp.167-90.
- Stark, R. and W.S. Bainbridge, 1985, *The Future of Religion. Secularization, Revival and Cult Formation*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Thompson, K., 1986, *Beliefs and Ideology*, Chichester, Ellis Horword.
- Tomka, M., 1981, "A Selected Bibliography of Sociological Studies on Religion in Hungary (1945-1979)", *Social Compass* 18(1) pp. 125-41.
- Vidich, A. and S. Lyman, 1985, *American Sociology*, New Haven, CT, Yale University Press.
- Visnanathan, S., 1986, "Bibliography on Social Analysis of Indian Religions" *Social Compass* 33(2), pp. 285-97.

- Vogt, E., 1966, "The Sociology of Religion in Norway", *Social Compass* 13(4), pp. 439-41.
- Voye, L., 1985, "Au-dela de la secularisation", *Lettres Pastorales. Informations officielles du diocèse de Tournai* 1(21) pp. 253-74.
- Wach, J., 1944, *Sociology of Religion*, Chicago, University of Chicago Press.
- Wach, J., 1945, "Sociology of Religion" in G. Gurvitch and W.E. Moore (eds), *Twentieth Century Sociology*, pp.406-37, New York, Philosophical Library.
- Wallis, R., 1984, *The Elementary Forms of the New Religious Life*, London, Routledge.
- Warburton, T.R., 1977, "Religion, Sociology and Liberation" *Review of Religious Research* 19 (1), pp. 90-4.
- Ward, C.K., 1964, "Socio-religious Research in Ireland" *Social Compass* 11(3-4), pp. 25-9.
- Whitman, L. B., 1964, "Religious Research in Europe", *Review of Religious Research* 6(1), pp. 2-6.
- Willems, E., 1964, "Protestantism and Culture Change in Brazil and Chile", in W. D'Antonio and F. Pike (eds), *Religion, Revolution and Reform*, pp. 91-108, London, Burns and Oates.
- Wilson, B.R., 1982, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford, Oxford University Press.
- Wuthnow, R., 1988, "Sociology of Religion" in N.J. Smelser (ed.) *Handbook of Sociology*, pp. 473-509, Beverly Hills, CA, Sage.
- Yanagawa, K. and Y.Abe, 1977, "Some Observations on the Sociology of Religion in Japan", in *Acts of the 14th CISR*, pp. 365-86 Lille, CISR.
- Yinger, J.M. 1946, *Religion in the Struggle for Power*, Durham, NC, Duke University Press.
- Zylberberg, J. (ed.) 1986, *Masses et Postmodernite*, Paris, Meridiens Klincksieck.